

Морфологията като дял от граматиката

Морфологията е дял от граматиката, който има за предмет на изучаване думите като части на речта. Морфологията изучава не отделни конкретни думи, а думите изобщо. Изучавайки характерните особености на всички думи от дадена част на речта, морфологията установява основните граматически категории (род, число, време, наклонение и др.) и техните специфични разновидности с най-разнообразните особености на техните форми, значения и употреба в съответния език. Задача на морфологията на даден език е да изучи съществуващата в него с-ма на словоизменение: нейните фотмални средства, тяхната роля, място и степен на продуктивност. Морфологията изучава и неизменяемите думи като части на речта, които имат свои формални и смислови особености и ф-ии. Морфологията има за задача да ни подпомогне в правилното овладяване на книжовния език. Морфологията се състои от дялове, посветени на отделни части на речта. Под морфология се разбира и самият морфологичен строеж, морфологичната с-ма на езика. Морфологичната с-ма на СБЕ се различава от морфологичната с-ма на другите славянски езици с доста своеобразни особености, каквито са преди всичко отсъствието на падежи, наличието на задпоставен определителен член при имената, степенуването на прилагателните, наличието на сложна с-ма от глаголни времена и т.нар преизказно наклонение, отсъствието на инфинитив, образуването на второ причастие и др. Традиционната морфология изучава и въпросите на словообразуването. С различните си граматични значения дадена дума има и различни ф-ми. От думата стол например имаме ф-ма столове, с която означаваме мн.ч. на този предмет.

Основни понятия в морфологията

Морфологията е наука за думата като словоформа. Във всички свои прояви морфологията отчита 2 плана: план на съдържание и план на изразяване. Планът на съдържание също включва 2 компонента- семантично и структурно съдържание. Семантичното съд. е инвариантът на с-мата от дуференциални признаци на явленията. Структурното съдържание включва определени граматични ф-ии, свързани с дадена граматична морфема. Понятия като м., ж. и ср. род, които в миналото да имали упора във физиологичния пол, сега нямат никакво семантично съдържание. Морфемата е най-малката значеща съставляваща на думата неразложима на други значещи елементи. Най-малката двупланова единица в езика, имаща материален експонент и съответстващо му съдържание.

Традиционно българското езикознание дели морфемите на : корен, наставка, представка, окончание и съединителна морфема. Коренът е главната морфема, тя носи главното значение на думата. Представката е морфема, която стои пред корена или пред друга представка. Представката е елемент на словообразуването. Наставката е морфема, която стои след корена или след друга наставка. Наставките също са елемент на словообразуването. Съединителните морфемии са **о** и **е** и изпълняват труктурна роля в сложни думи, съединявайки 2 корена. Окончанието е морфема, която стои в края на думата и изразява граматични значения. Окончанието е елемент на формообразуването. Членната морфена стои в края на имена и самостоятелно употребени причастия и изразява граматичното значение определеност. Например красивият, детето, мухата.

Основа- съвкупността от лексикалните морфемии на дадена дума. Глаголните формообразователни основи са сегашна, аорисна и имперфектна. Сегашната основа получаваме като отстраним граматичните морфемии за лице и число във формите за сег. вр. Аорисната формообразователна основа се получава чрез отстраняване на граматичните морфемии във формите на минало несвършено време.

Словоформа- разновидностите или формите на дадена дума, които де обединяват от общо лексикално значение, а се различават по граматичните си значения и по лексикалния си показател. Сборът на всички възможни словоформи се нарича парадигма. Съществуват 2 типа- синтетични и аналитични. Синтетичните представляват единна езикова и акцентична цялост, която се дели на основа и форматив и в която граматичните значения се изразяват в рамките на форматива. Формативът е граматичната морфема- например робски- а, и, о, ят, та, то, те. Аналитичната ф-ма е идиоматично съединение на спомагателната и пълнозначна дума.

Сублетивни ф-ми- образувани са от различни корени. Различните части на речта имат различен брой словоформи. В СБЕ най- беден е същ. име, а глаголът е най-богат на словоформи. Те се делят на определени и неопределени. Определените се делят на лични и нелични. Личните глаголни ф-ми се делят на синтетични и аналитични. Драматично значение е вид осъзнато и изразено в структурата на езика отношение.

Граматична категория- тя предполага наличието на с-ми от противопоставени една на друга граматични величини със еднородно съд. Тя също има план на съд. и план на изразяване.

Морфологична категория- представлява с-ма от противопоставяне един на друг, редове словоформи с еднородно съд. За да има морфологична категория дадената дума трябва да притежава ф-ми на тази категория, които изразяват еднородните подредни граматични значения.

Грамема- член на морфологичната категория, един от противопоставените помежду си редове, словоформи с еднородно съд. Грамемата е неразривно единство от план на съдържание и план на изразяване. От своя страна морфологичните категории са : двучленни и многочленни. Двучленни са тези, които имат 1 маркиран и 1 немаркиран член. Например морфологична категория число в ед.ч. немаркиран, в мн.ч. маркиран член посредством морфемата й.

Морфологична опозиция- противопоставяне на различията в рамките на общото. Осн. опозиции са т.нар. привативни опозиции. При тях има един маркиран и един немаркиран член. Маркираният член е носител на дадена граматична характеристика, която е изразена, маркирана структура на езика като граматична морфема. Общото значение за категорията число е множественост. Главното значение на немаркираният член сигнализира точно противоположно значение на значението на маркирания член. То е ядрото на общото значение и затова се нарича главно. Например категорията число при маркиран член множественост и общо значение на немаркирания член немножественост главното значение на немаркираният член е единственост.

Лексикограматична категория- тя е тази, при която дадени граматични значения се изразяват от морфемите на различието на лексемата. При лексикограматичната категория няма словоформи и именно затова се различава от морфологичната. Съществителното име не притежава родови морфологични словоформи. Например град няма ф-ми за ж. и ср. род.

Лексикограматични разрези- граматически значими групи, в рамките на дадена част на речта, които имат обща семантична характеристика и се обособяват именно на тази основа, но най-често нямат общ формален показател.

Формални класове- явление при което група лексеми са обединени и противопоставени на други групи лексеми от ясно изразени формални белези, срещу които не може да се открие никакво семантично съдържание. Такива са например 1-во, 2-ро и 3-то спрежение на глаголите.

Части на речта- осн. групи, на които се дели речникът на езика, обединени от категориално лексикално значение. Според морфологичните си признаци частите на речта са изменяеми и неизменяеми. Изменяемите части на речта имат словоформи за присъщите им морфологични категории. Такива са същ. име, прил. име, местоимение, глагол. Според синтактичната си значимост частите на речта са: самостоятелни и служебни. Самостоятелните могат да бъдат части на изречението. Несамостоятелните думи са тези, които изпълняват морфологични или синтактични ф-ии: поглог, чатица, съюз.

Съществително име

Съществителното име е дума, с която се назовава предмет, явление, лице, животно и др. То е една от двете най-важни думи в езика. Другата е глаголът. По значение съществителните имена се делят на нарицателни и собствени, конкретни и абстрактни, обикновени и събирателни. По произход съществителните имена се делят на пътвични и производни. Първични са например вода, мъж, жена. Производни са ученик от уча, младост от млад, пепелник от пепел. По форма са прости и сложни. Прости са например град, вода, станция. Сложни са Ботевград, водохранилище. Същ. имена се образуват от други думи с помощта на наставки. Същ. имена се изменят по форма, чрез което се изразяват различните им граматични категории. Граматичните категории на същ. имена са: род, число и определеност. В българския език същ. имена имат 3 рода: мъжки, женски и среден. Родът е присъща характеристика на всяко същ. име. Всяко същ. име е или от м.род, или от ж.род, или от ср.род.

Можем да говорим за изменение по род само на същ. имена за лица и животни. От мъжки род са всички същ. имена, които означават лица или животни от мъжки пол, както и много други същ. имена. От ж.род са всички същ. имена, които означават лица или животни от женски пол. Същ. имена от среден род завършват на гласен звук. Някои същ. имена от м.род за лица нямат ф-ми за ж.род: професор, министър. Не е ясен родът на някои същ. имена, които нямат единствено число: финанси, очила. Същ. имена имат форми за единствено и множествено число. Същ. имена от м.род, които завършват на съгласен звук имат освен обикновената форма за множествено число и друга, по-особена форма, която се нар. бройна ф-ма. Тази форма се използва след всяко числително бройно име и след наречията колко, толкова, няколко.

Бройната ф-ма се образува с окончанията **а** и **я**. При образуване на бройна ф-ма няма изпадане на звукове **ъ** или **е**

краесловието, както при образуването на обикновеното мн. число. Изключение правят същ. имена метър и литър, когато означават единица мярка. Ударението с бройната ф-ма никога не пада накрая в/у окончанието. Същ. имена от ж. род образуват мн. число с окончанието

и

. Някои същ. имена от ср. род имат дублетни ф-ми за множествено число. В бълг. език има отделни същ. само в ед. число. Например идеализъм, любов, младост, студентство, кислород и др. Съществуват и думи, които имат ф-ми само за множествено число. Например очила, ножици, финанси. Същ. имена в бълг. език имат и ф-ми за определеност. Морфологически показател за определеност е наличието на специална морфема, наричана определителен член. Той се поставя след същ. име и се пише слято с него. Образоването на ф-ми с определителен член обикновено се нар. членуване. Членуваната ф-ма на същ. име означава познат, известен, определен предмет. Например книгата е кафява. Членът

ът

се нар. още пълнен член. Например Народът ще победи. Членът

а

се нар. кратък член. Правилото за пълнен и кратък член при същ. имена от м.род се спазва само в посемата реч. В устната реч разграничение не се прави. Еднакво правилни са и двете форми. При членуване на някои едносрични имена от м.род ударението пада в/у определителния член. В такъв случай има несъответствие м/у изговора и писането на члена. Същ. имена от м.род, които завършват на

а, я, о, е

и означават лице (баща, чичо), образуват членувани ф-ми с определителните членове

та

и

то,

когато са членове за женски и среден род. Например бащата, чичото. Същ. имена от м.р и ж.р ед.ч имат специална форма за обръщение, която се нарича звателна ф-ми с окончанията

е, о, ю.

Например Иван- Иване, господин- господине, учител- учителю. При образуване на звателна ф-ма в м.род са възможни звукови промени в същ. име и изпускане на звукове. Например Петър- Петре, юнак- юначе, старец- старче. Същ. имена от ж.род образуват звателни ф-ми с окончанията

о

и

е.

Например учителка- учителко, сестра- сестро, хазайка- хазайке.

Прилагателно име

Прилагателното име е дума, която се отнася към някое същ. име, за да поясни негово качество, произход и др. Про значение прилагателните имена се делят на 2 осн. вида-качествени и относителни.

Качествените прил. означават: цвят (бял), вкус (сладък), размер (малък), форма (прав), физически качества (твърд), духовни качества (интелигентен). Относителните прил. означават свойство, свързано с: веществен произход (дървен), местен произход (градски), принадлежност (народен), предназначение (супен). По произход прил. имена се делят на първични и производни. Първични са тези, които не са произведени от други имена. Такива са повечето качествени прил., които можем да приведем от други думи. Например нов, млад, добър, топъл и др. Производни са тези, които са произведени от други думи. Такива са повечето относителни прилагателни. Например воден, градски, дървен. По форма прил. имена се делят на прости и сложни. Прости са тези, които съдържат една коренна морфема. Например млад, стар, нов. Сложни са тези, които съдържат две и повече коренни морфемни. Например селскостопански, добросърдечен. Прил. имена се образуват от други думи с помощта на наставки и представки. Прил. имена се изменят по форма, чрез което се изразяват различните им граматични категории. Прилагателните имена в бълг. език се изменят по род и число, като се съгласуват със съответния род и съответното число на същ. имена. Следователно те имат отделни форми за м, ж и ср род. В СБЕ формата за мн.ч. на трите рода е еднаква. Осн. форма на прил. име е нечленуваната форма за м.р ед.ч. Например нов. Тя се нар. още проста форма. Освен нея има една друга форма, която се нар. разширена форма. В СБЕ разширената форма няма своя самостоятелна употреба.

Формата за ж.род се образува от основната форма, като се прибави окончанието **а**. Например нов- нова.

Формата за ср.род се образува с окончанието

о.

Например нов-ново. Множественото число и за трите рода се образува от осн. ф-ма, като се прибави окончанието

и.

Членуваната ф-ма за м.род се образува с помощта на определителния член

ят, я,

за в.р. с

та,

ср.р.

то,

за мн.ч

те.

Качествените прилагателни имена притежават ф-ми за степени: положителна, сравнителна и превъзходна. Положителната степен на прил. имена се изразява с всички ф-ми. Например добър- добра- добро- добрия- добрият- добрата и т.н. Сравнителната степен се образува с частица

по

и превъзходната с частица

най.

Например по-добър, по-добра, най-добрият.

Местоимение

Местоименията са думи, които стоят на мястото на други имена, на изречения или цели текстове. Местоименията заместват други имена, които вече са споменати предварително в текста. В бълг. език има следните видове местоимения: лични, притежателни, възвратни, показателни, въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни. Личните местоимения се изменят по число, лице, падеж, а формите за 3л.ед.ч. и по род. Най-често се употребяват кратките ф-ми на личните местоимения. По-често се употребяват предложните ф-ми на личните местоимения в дателен падеж. Кратките ф-ми за винителен и дателен падеж нямат свое собствено ударение. Те са енклитики и никога не стоят в началото на изречението. Формите за 2л.мн.ч. се употребяват като форми за учтивост при официални обръщения. В такъв случай те се пишат с главна буква. Например Вие, Вас, Ви, на Вас. В бълг. език може да се употреби едновременно дълга и кратка форма на личното местоимение.

Притежателните местоимения са думи, които показват притежание на някого или на нещо от някого или от нещо. Следователно, при употреба на притежателни местоимения може да се говори за притежател и притежавано. Притежателните местоимения, които се употребяват заедн със същ. име, приличат много на прил. имена, особено на относителни прил. имена за притежание или принадлежност. Притежателните местоимения, които се употребяват самостоятелно без същ. име са истински местоимения. Например "Казах моето мнение. Какво е твоето?" Притежателните местоимения се изменят по число, лице и род. Те също имат дълги и кратки ф-ми. Кратките ф-ми са еднакви с тези на личните местоимения в дателен падеж. Дългите ф-ми на притежателните местоимения нямат собствено ударение. Те са енклитики и затова никога не стоят в началото на изречението. Формите за 2л.мн.ч. се употребяват и като ф-ми за учтивост.

Възвратните местоимения биват лични и притежателни. Възвратното лично местоимение “възвръща” действието към самия извършител. Например храня се, храня себе си, казвам си, казвам на себе си. Възвратното притежателно местоимение “възвръща” притежаваното към самия притежател. Например “Той взема своята чанта.” Кратката ф-ма на възвратното притежателно местоимение няма собствено ударение.

Показателните местоимения са думи, чрез които се показват лица, предмети или техни признаци. Например “Тази книга търся. Дайте ми тази.” Употребата на показателни местоимения е свързана най-често с извънезикова информация, която е налице в конкретната ситуация на конкретното общуване. Показателното местоимение **това** е една от най-икономичните и най-често срещани думи в езика. Тя може да замести думи, съчетания от думи, цели малки и големи текстове. Например “Остави това. (това= всичко, което е казано до момента). С въпросителните местоимения се пита за нещо неизвестно. Те заместват онова, което става известно след отговора, което се изразява словестно в отговора. С въпросителните местоимения се пита за неизвестни лица предмети, признаци. Въпросителните местоимения се изменят по род и число. Освен въпросителни местоимения съществуват въпросителни наречия. С тях се пита за неизвестни обстоятелства – за време, за място, за начин, за причина, за количество. Относителното местоимение е свързано с наличието на фраза, наречена сложно-съставно изречение, а още по-точно – със сложно съставно изречение, което има главно и подчинено определително изречение. Относителните местоимения в бг. език се образуват от въпросителните с помощта на частицата

то.

Те се изменят по род и число. Неопределителните местоимения поясняват лица и предмети по един твърде общ и неопределен начин. С отрицателни местоимения се отрича наличието на лица, предмети, признаци. Например “Никой не е идвал.” В бг. език отрицателните местоимения се образуват от въпросителните с помощта на частицата

ни

, която се поставя пред въпросителните местоимения. Те се изменят по род и число.

С обобщителни местоимения се обобщават лица, предмети, признаци. Например “Всеки е добър по рождение.” Нечленувана ф-ма на обобщителното местоимение за количество в м.р. не съществува. Нечленуваните ф-ми за ж. и ср.р. почти не се употребяват. Членуваната и не членуваната ф-ма за мн. ч. на количествените обобщителни мест. са еднакви по смисъл, няма разлика в значението. Например “Всички бяха на площада.”

Числително име

Числителното име е дума, която означава броя или реда на съществата и предметите. Числителните имена се делят на 2 основни вида: числителни бройни и числителни редни. Бройните числителни показват броя на съществата и предметите. Например един, два, три, пет. Редните числителни показват реда на съществата и предметите. Например първи, втори, пети. На всяко числително бройно отговаря числително редно. От бройни числителни имена се образуват умалителни числителни. От бройни числителни се образуват съществителни за означаване на неща, белязани с бройно числително име. Бройните числителни имена имат мъжко лични ф-ми. Някои бройни числителни имена имат ф-ми за приблизителен брой-апроксимативни. Числителните редни се образуват от числителните бройни с наставка **и**. Например пет- пети, шест-шести, десет- десети, двайсет- двайсети.

Изключение правят числителните редни първи и втори, които не се образуват от числителните бройни един и два. Редните числителни имена се изменят по род и число. Имат и членувани ф-ми. Например втори, втора, второ, вторият, втората и т.н. Числителните имена са много употребявани в речта, затова се поддават на книжовни и некнижовни и съкращения.

Обща характеристика на глаголната с-ма

Глаголът е част на речта, която означава действия или състояния, като динамични признаци на явленията, назовани със същ. имена. Глаголът изразява действителен динамичен признак, проявяващ се във времето и обикновено представя една от характеристиките, един от признаците на явленията, назовавани със същ. имена. Например “Ученикът пише.” Глагола е най-развитата част на речта и притежава морфологичните категории – число, род, лице, време, вид на действието, наклонение, таксис, вид на изказването, залог, статус. Осн. лексико граматични разрези при глагола се представят чрез няколко противопоставяния, а именно – лични и безлични глаголи, преходни и не преходни, глаголи, означаващи действие и глаголи, означаващи състояния, пълнозначни и спомагателни. Личните имат лице и имат персонални ф-ми които изразяват различни отношения на глаголния субект към изказването. Безличните глаголи не притежават морфологичната категория лице. Според лексико синтактични особености: преходни и непреходни. Преходните изразяват действие, които могат пряко да засегнат дадени обекти, което в синтактичен смисъл означава, че могат да имат пряко допълнение. Например пиша писмо, строя сграда. Непреходни са глаголи които изразяват действие неможещи да засегнат пряко дадени обекти. Според някой особености на лексикалното си значение глаголите са: За действие и за състояние. Например ходя, скачам- за действие, спя, лежа- за състояние. Според функционалните си особености глаголите биват пълнозначни и спомагателни. Пълнозначни са основна група глаголи и спомагателни са тези които са загубили лексикалното си значение и служат за общуване на аналитични словоформи. Например съм, бъда, бивам. Според отсъствието или наличието на възвратно местоименна частица глаголите биват обикновени и възвратни. Обикновени са: пиша, чета. Възвратните глаголи съдържат

се

и

си.

Например усмихвам се, спомням си. Някои глаголи могат да бъдат и обикновени и възвратни. В граматиката те се тълкуват като различни глаголи. Например мия- мия се. Според завършека на сегашната си основа глаголите в бг език могат да бъдат от 1во 2ро и 3то спрежение. Глаголите от 1во спрежение са тези, чиито сегашна основа завършва ба

е

– чете. Глаголи от 2ро спрежение са тези чиито сегашна основа завършва на

и.

Глаголи от 3то спрежение са тези чиито сегашна основа завършва на

а.

Морфологична категория време

Комуникативния акт м/у говорещия и слушащия се извършва в определен момент във времето. В граматиката този момент се нарича обобщено момент на говорене. Всички действия, за които става дума в конкретното езиково общуване, се ориентират към момента на говорене. Това е основният ориентационен момент според който действията се определят като преходни, съвременни и следходни. Освен момента на говоренето съществуват и др. моменти-минали и бъдещи, според които може да се ориентира действието във времето. В граматиките те се наричат допълнителни ориентационни моменти. И според тях действията може да бъдат предходни, съвременни и следходни. Изменението на глагола по лице число време и т.н. се нарича спрежение. Поради липса на инфинитив в СБЕ за основна ф-ма на глагола се приема формата за сег. време 1 л. ед. ч. С тази си ф-ма глаголите се поставят в речниците.

Глагол в сег. вр. означава действие което се извършва в момента на говоренето или състояние което съществува в момента на говоренето. Например работя, лежа, поливам. Сегашно време на глагола е най-немаркирано темпорално заради това има и най-широка и най-разнобразна употреба. Ф-мите за сег. вр. се образуват от сег. основа

на глаголите и съответното окончание за лице и число. Според основната гласна на която завършва основата в сегашно вр. и която се вижда най-добре в 3л ед.ч. различаваме 3 групи глаголи или 3 спрежения. Отрицателните ф-ми се образуват с отрицателната частица **не** която се пише отделно от глаголите. Например не чета, не работя, не искам. Глагол в минало свършено вр. означава действие извършено и завършено преди момента на говоренето. Отрицателните ф-ми за мин. св. вр. се образуват с отриц. частица **не** която се пише разделно от глаголите. Например не четох, не работих, не исках. При образуване на ф-ми в мин. св. вр. са възможни някои звукови промени. Глагол в бъд. вр. означава действие което може или което трябва да се извърши след момента на говоренето. Порпинцип то е иреално време. Действието може да се осъществи но може и да не се осъществи. Например ще пиша писмо, ще замина за Монтана. Ф-мите за бъд. вр. се образуват с помоща на частицата **ще** и ф-мите за сег. вр. на гла. Отрицателните ф-ми за бъд. вр. се образуват с **няма да** и ф-мите на сег. вр. Съществуват и отрицателни ф-ми с отрицателната частица **не** но те се употребяват по-рядко. Например Не ще работя. Глагол в мин. не опр. вр. озн. действие извършено и завършено преди момента на говоренето. Кокнретния момент в миналото когато е извършено и завършено действието не е ясен и не е точно определен. Затова и времето се нарича минало не определено. Мн често мин. неопр. вр. се употребява във въп. и в отрицателни изрази при които се пита или отрича нещо по общо. Глагол в мин. несвр. вр. означава действие което е минало по отношение на момента на говоренето, но е съвременно на друг минал момент. Например Вчера ходих у Пламен. Той четеше за изпит. Глагол в мин. предварително вр. ознчава действие което е минало по отношение на момента на говоренето и е извършено преди друг минало момент за който се говори. Глагол в бъдеще предварително време означава действие което е бъдещо спрямо момента на говоренето но е минало спрямо друг бъдещ момент за който се говори. Например Вчера ходих у Пламен. Той беше заминал. Глагол в бъдеще време в миналото означава действие което е минало спрямо момента на говоренето но е бъдещо спрямо др. минал момент за който се говори. Например Снощи щях да говоря по телефона.

Глагол в бъдеще предварително вр. в миналото означва действие което е минало спрямо момента на говоренето, минало спрямо др. минал момент, който е едновременно бъдещ момент спрямо втори минал момент. Например Ако бяхме тръгнали по-рано щяхме да сме стигнали в Монтана.

Морфологична категория вид на действието

Най-често основните глаголи са от несвършен вид. Например говоря, пиша, живея, търпя, мия. За изказване на всяко действие в бг. език съществуват обикновено 2 глагола – един от несвършен вид и един от свършен вид. Например давам и дам, купувам и купя, пиша и напиша. Във връзка с тази особеност на нашата глаголна с-ма съществуват различни начини за образуване на свършени глаголи от не свършени и обратното. Когато се прибави към глагол от несвършен вид някоя представка, получава се нов глагол от свършен вид. Например пиша- напиша, подпиша; готвя- приготвя, сготвя. Получените по този начин глаголи се отличават от основните не само по вид но и по значение. В отделни случаи някои представки не внасят ново значение в основата на глагола а само го променят по вид. По-този начин се получават 2ки от глаголи които имат еднакво значение а се противопоставят помежду си само по вид. Например раста- пораста, старея- остарея, чета- прочета. Когато се прибави към някой глаголи от несвършен вид наставката **на**, получават се нови глаголи от свършен вид. Например лежа- легна, светя- светна. От всеки глагол от свършен вид може да се образува посредством някоя наставка нов глагол от несвършен вид. Например излетя- излитам, изгоря- изгарям.

Морфологична категория наклонение

В процеса на общуването говорещия може да представи действието по различен начин: като реално извършващо се, като желано, като възможно при определени условия като наблюдавано и ненаблюдавано. Това представяне на действието може да се направи с различни езикови средства-фонетични, лексикални и граматически. В граматиките начина по който се представя действието се нарича наклонение. В бг. език има 3 основни начина за представяне на действията: Изявително, повелително и условно наклонение. Когато говорещото лице се ангажира с достоверността и реалността на действието то го представя с глаголни ф-ми в изявително наклонение. Такива са ф-мите на всички глаголни времена. Например “Аз работя в градината. Аз работих в градината. Аз ще работя в градината и тн.” Това е най-разпространеното наклонение, основното и най-често срещано в бг. език. Когато говорещото лице иска да бъде извършено някое действие то си служи с глаголни ф-ми в повелително наклонение. Чрез тези ф-ми то представя действието като искано като действие което трябва да бъде извършено по негова воля. Волята на говорещото лице може да бъде изразена също по различни начини: като категорична заповед, като молба, като съвет и др. В реалния комуникативен процес заповед може да се предаде само на лице или лица които присъстват.

Когато говорещото лице представя действията само като възможно, евентуално и все още нереално, но което е осъществимо при някакви условия, тогава то си служи с глаголни ф-ми в условно наклонение. Например Бих си купила тази книга. Бих излязла тази вечер. Условното наклонение най-често се употребява заедно с условно изречение. Например Ако имам пари бих купила тази книга . На една от най-честите употреби на условното наклонение в СБЕ е свързано с учтивото, смекченото, деликатното отношение на говорещото лице към събеседника. Например Бих Ви попитала. Бих Ви помолила.

Морфологична категория вид на изказването

Когато говорещото лице не е било свидетел на действието а го представя по информация на др. очевидец то си служи с глаголни ф-ми за преизказно наклонение. Например Той пишел писма всяка седмица. Той щял да пише писма на родителите си. Преизказно наклонение се използва още:

1. За предаване на исторически събития от по-далечно време.
2. В народните приказки
3. В худ. произведения

Преизказното наклонение е специфично за бг. език наклонение. То не се среща в др. славянски езици. Всички глаголни времена в изявително наклонение имат и ф-ми за преизказно наклонение. Тези ф-ми се образуват с минали деятелни причастия и спомагателния глагол **съм** който в 3л. се изпуска. Самостоятелни ф-ми за преизказно наклонение има само мин. свр. вр. Например работила съм. Отрицателните преизказни ф-ми се образуват с **не** и **нямало да**. Например не съм работила, нямало да работя. Въпросителните ф-ми се образуват с въп. частица **ли**.

Например работила ли съм. Освен обикновените ф-ми за преизказно наклонение съществуват и ф-ми за по-силно преизказване. Например работила съм била, щяла съм да работя.

Морфологична категория залог

Глаголното лице което е изразено във всяка глаголна ф-ма има различно “поведение” към действието. Ако това “поведение” е активно, казваме че глаголът е в деятелен залог. Например Учителят изпитва ученика. В този случай глаголното лице е вършител а др лице е получател на действието. Ако “поведението” на глаголното лице е пасивно казваме че глаголат е в страдателен залог. Например Ученикът е изпитван от учителя. В този случай глаголното лице е получател на действието, а вършителят е друг. Глаголът е в деятелен залог когато подлогът извършва действието. Глаголът е в страдателен залог когато подлогът получава действието. Основен и по-широко разпространен в езика е деятелния залог. Страдателен залог имат само преходните глаголи. Ф-мите за страдателен залог се образуват по 2 начина:

1. С възвратна частица **се** и съответния глагол. Такива ф-ми се наричат възвратно страдателни.

2. Със спомагателния глагол **съм** и минало страдателно причастие. Тези ф-ми се наричат причастно страдателни.

Страдателните ф-ми в ед. число имат варианти за род. Например се е писала, се е писало, беше се писала, беше се писало, ще се е писала, е писана и т.н. Отрицателни ф-ми се образуват с частица **не**. Например не се пише, не е писан. Въп. ф-ми се образуват с частица **ли**. Например пише ми се, писан ли е. При ф-ми от страдателен залог не е задължително винаги да се изразява словестно вършителят на действието. Например Книгата е прочетена. Книгата е прочетена от ученика. Страдателни ф-ми се употребяват по-малко от деятелните. При използване на страдателна ф-ма за учтивост спомагателния глагол и миналото страдателно причастие не се съгласуват по число. Например Вие сте поканена от посланика.

Вид на глагола

Онази страна от значението на глагола която показва дали действието се дава в неговото развитие или в цялостната му завършеност се нарича вид на глагола. Различаваме глаголи от несвършен и глаголи от свършен вид. Глаголите от не свършен вид изказват действието направо в неговото извършване в дадения момент или интервал без да се включва самия завършек. Например чета, копая, поправям, закачам, боядисвам. Глаголите от свършен вид изказват действието в неговата цялост заедно със завършека който се изчерпва. Например прочета, прекопая, закача. Глаголите от свършен вид не са пригодни за нормална употреба в сегашно време тъй като те изказват действието в по-широк обсег отколкото позволяват рамките на това време в който не може да се включи края на действието. Например чета и прочета, наливам и наляя. Ф-мите за сег. вр. на глаголите от свършен вид немогът да се употребяват самостоятелно тоест направо като сегашно вр. но могат да се употребяват след някои съюзи. Затова сег. вр. на тези глаголи се нарича несамостоятелно. Глаголите от несвършен вид имат самостоятелно сег. вр. Например чета, наливам и др. Практически глаголите от свършен вид се познават най-добре по това, че имат не самостоятелно сег. вр. затова е важно да се открива правилно ф-мата за сег. вр. на всеки глагол без да се смесва с др близки глаголи.

Глаголите от свършен и от не свършен вид си имат всеки за себе си самостоятелно спрежение в отделните времена въпреки, че някои времена на глаголите от свършен вид не се употребяват при обикновени обстоятелства. Неправилно е да се определят несвършените глаголи само като “многократни”, а свършените като “еднократни”. Най-често основните глаголи са от несвършен вид. Например говоря, пиша, живея, търпя, мия, чистя. За изказване на всяко действие в бг. език съществуват обикновено 2 глагола – един от несвършен и един от свършен вид. Например давам и дам, купувам и купя, пиша и напиша. Във връзка с тази особеност на нашата глаголна с-ма съществуват различни начини за образуване на свършени глаголи от не свършени и обратно. Когато се прибавя към глагола от не свършен вид някоя представка получава се нов глагол от свършен вид. Например пиша- напиша, зная- узная, крия- покрива. Получените по този начин глаголи се отличават от основните не само по вид но и по значение. В отделни случаи някои представки не внасят ново значение в основата на глагола, а само го променят по вид. По този начин се получават 2ки от глаголи които имат еднакво значение, а се противопоставят помежду си само по вди. Например меря- премеря, чета- прочета. Когато се прибави към някои глаголи от несвършен вид наставка **на** се получават нови глаголи от свършен вид. Например грея-грейна, мълча- млъкна. От всеки глагол от свършен вид може да се образува нов глагол от несвършен вид. Например кажа- казвам, претърпя- претърпявам.

Нелични глаголни ф-ми

Многобройните ф-ми на глагола имат един и същ общ елемент, който ги обединява. Всички притежават глаголната категория лице. Те са лични ф-ми на глагола. Освен тях има и други ф-ми, които не притежават категорията лице. Това са неличните ф-ми на глагола.

Нелични ф-ми на глагола в БЕ са: причастията, деепричастията и отглаголните същ. Глаголи от 1во и 2ро спрежение, с ударение на последната сричка, образуват сег. деятелно причастие с **ящ**. Например чета- четящ, лежа- лежящ. Всички сег. деятелни причастия се изменят по род и число. Например четяща, пееща, искаща. Сег. деятелни причастия се употребяват често в обособени конструкции в писмената реч в публицистичния и научния стил. Например Домакинята, готвеща супата, владее положението. Те се употребяват също като определения. Например пишещо у-во, падащи камъни. Поради това, че гласните **а** и **ъ** когато не са под ударение, се изговарят приблизително еднакво, се допускат грешки при писане на минали деятелни свършени причастия. Всички минали св. деятелни причастия се изменят по род и число. Например писал- писала, работил- работила. Минало несв. деятелно причастия се обр. от основата на мин. несв. вр. като окончанието за 1л.ед.ч.

х

се замени с

л

. Например четях- четял, пишех- пишел. Всички мин. несв. деятелни причастия се изменят по род и число. Например четял- четяла, пишел- пишла. Употребяват се само за образуване на преизказни ф-ми на сег. и мин. несв. време. Мин. страдателно причастие се образува от осн. на мин. несв. вр. като окончанието за 1л.ед.ч. се замени с

н, ен

или

т.

Например казах- казан, видях- видян. Това причастие се използва за образуване на глаголни ф-ми в страдателен залог и като прил. в ролята на определения. Тези причастия може да се членуват. Например прочетеният, прочетената, прочетените. Деепричастието е отглаголна ф-ма която ozn. действие което е паралелно, допълнително на основното действие и се отнася до един и същ вършител. Например Той седи на канапето, четейки вестник. Деепричастията се образуват само от глаголи от несвършен вид. Деепричастието е неизменяема част на речта. Употребата му в разговорната практика е ограничена. Те се срещат и в обособени части където може да се заменят и с подчинени изречения. От всички глаголи от несвършен вид може да се образуват отглаголни същ. с наставка

не.

Например четене, писане, рисуване, плуване. Те означават предметено действие. Действието се представя като извършващ се процес. В този смисъл те стоят по-близо до глагола от колкото до същ. име. Затова като глагола те може да имат допълнение. Например чета книга, четене на книга.

Неизменяеми части на речта

Наречието е: пълнозначна, самостоятелна и неизменяема дума. То е дума модификатор. Тя модифицира глагол, по-рядко прил. или друго наречие. Например Той работи много. Той е много добър. Макар че понякога пояснява и др. думи, наречието спада към групата на глагола. Малка част от наречията в БГ са оригинални. Например тук, там, вътре, много, вън. По-голяма част от наречията са образувани от други думи. Произведените наречия от местоимения се нар. местоименни наречия. Те служат за замяна на други наречия или изрази. По семантика наречията се подразделят на разл. групи. Те биват: наречия за начин (добре, зле), за време (днес, сега), за място (горе, напред), за количество (много, често).

Предлозите са: непълнозначни, несамостоятелни и неизменяеми думи. Това са думи, които служат за връзка м/у другите думи, за изразяване на отношения м/у думите. Наричат се още коректори. Предлозите имат по-широка употреба в аналитичните езици, както е в бг. По-малките по звуков състав предлози в речта нямат собствено ударение. Например без, в, върху, до, за, зад, у, чрез, при, с и др.

Съюзите са: непълнозначни, несамостоятелни и неизменяеми думи. Те са думи, които свързват думи или изречения. Те свързват еднакви части в простото изречение и прости изречения в сложното. Различават се: истински съюзи (а, но, че), местоимения (кой, който) и наречия съюзи (как, както, къде). Обикновено кратките съюзи не носят свое ударение, те са проклитики- присъединяват се в акцентно отношение към следващите думи.

Частиците са: непълнозначни, несамостоятелни и неизменяеми думи. Частиците са обикновено малки думи, които изпълняват модификационна, деривационна и формативна функция.

Предмет и задачи на синтаксиса

Думата “синтаксис” е гръцка и значи “ред”, “подреждане”. Синтаксисът е наука за изречението. В тази част на граматиката се излагат правилата на съединяване на думите в изречението. Синтаксисът изучава: видове изречения, подредба и свързване

на думите в изречението, подредба и свързване на простите изречения в по-сложни езикови цялости. Синтаксисът има важно значение за овладяване на езика. Като изучаваме синтактичните правила, в същото време шридобиваме умение да се изказваме ясно, правилно и точно. Изречението е езикова единица, която изразява относително завършена мисъл, чувство или волева подбуда и има определен формален строеж. Например Кървавият бой престана...Мръкна.

Основни признаци на изречението

Отделните изречения са относително равършени. Ние можем да ги разберем напълно само във връзка с дадения текст. Подреждането и свързването на думите в изречения се извършва по законите на езика. Нищо не може да се разбере, ако произволно изменим реда или връзката на думите. Например Ври в тенджерата супата, вместо В тенджерата ври супата. В устната реч изречението се изговаря с особено движение на гласа- интонация. В първата част на изречението гласът обикновено се повишава, а в края се понижава. По такъв начин се очертава и смисловата завършеност на изречението. Според това дали гласът се повишава или понижава, интонацията бива 2 вида: възходяща и низходяща. Благодарение на интонацията не само съчетания , но и отделни думи могат да получат знаение на изречение. При четене на стихотворения не бива да се понижава гласа в края на стихове, където изречението не е завършено.

Словосъчетание и изречение

По състав изречението може да бъде просто или сложно. Изречение, като изказва една отделна мисъл се нарича просто. Например Пролетта дойде. Всичко наоколо цъфти. Стопля се. Простите изречения са обособени смислово и интонационно. Паузата в края се отбелязва с препинателен знак. Съчетание от две или повече прости изречения, които изразяват сложна мисъл, се нар. сложно изречение. Например Любимият ми сезон, който толкова дълго чаках, най-после дойде. От характера на предмета зависи в голяма степен дали в дадено съчинение ще преобладават прости или сложни изречения. При общуване чрез езика човек си поставя различни цели: да съобщи нещо, да запита за нещо и т.н Според това изреченията биват 4 вида: разказни, въпросителни, възклицателни и заповедни. Изречение, което съобщава нещо се нарича разказно. Разказно изречение е най-обикновената ф-ма на чов. реч. Изговаря се бавно, спокойно. След малко повишаване на гласа изречението завършва с низходяща интонация. Например Тракторът оре. Дъждът вали. Изречение, което изразява въпрос се нар. въпросително. Обикновено въпросителното изречение съд. някоя въпросителна дума или частица (кой, какъв, как, защо, дали) и завършва с низходяща интонация.

Въпросителната дума стои най-често в началото на изречението и се изговаря с рязко повишаване на гласа. С частицата **ли** всяка част на изречението може да стане въпросителна.

Изречение, в което мисълта е свързана с израз на силно чувство, се нар. възклицателно. То започва с повишаване на гласа и завършва с низходяща интонация. В края се пише удивителен знак. Едно и също изречение може да бъде разказно или възклицателно според това, дали се изказва спокойно или с възмущение. Например Той не умира. Той не умира! Изречение, с което се изказва заповед, молба или забрана се нар. заповедно. Интонацията на заповедните изречения е разнообразна. В края на заповедните изречения, които имат х-ер на задачи, упражнения, съвети, се пише точка. Когато в заповедното изречение липсва глаголна ф-ма интонацията се предава чрез удивителен знак. В нашия език обикновено всяко изречение съдържа глагол. Затова в синтаксиса се отделя най-много място на глаголните изречения. Но има и изречения, в които няма и не се подразбира никакъв глагол. Такива изречения се наричат безглаголни. Според начина по който е изразена мисъл, безглаголните изречения са именни и междуметни. В именните безглаголни изречения мисълта се изразява чрез име: същ, прил и прочие. Именните изречения с използват често в плакати и лозонги. Например Един за всички, всички за един. Когато именното изречение непосредствено изразява чувство, настроение, зов, то има възклицателен х-ер. В междуметните безглаголни изречения вместо глагол се употребява междуметие. Подобни изречения се отличават с голяма живост: вместо да се означава действието, предава се направо. Безглаголните изречения се употребяват при описание на място, време, лице или в разказ за случка, която бързо протича. Но не трябва да се прекалява с употребата на безглаголни изрази, защото тогава речта става еднообразна, насечена, несвързана. Глаголните изречения са по-разнообразни, те могат да изразяват всички отсенки на мисълта.

Просто изречение. Видове

При всяка завършена мисъл свързваме предмет с негов признак, даден като действие или състояние. Затова в основата на изречението стоят думите, които означават тези два елемента. Само такава словосъчетанием взето отделно представя изречение. Основните думи в изречението могат да се поясняват от други думи. От своя страна поясненията могат да имат свои пояснения. В зависимост от службата, която изпълняват в строежа на изречението, думите се разглеждат като части на изречението. Пти синтактичния разбор трябва преди всичко да се открият основните думи. Предлози (за, в, от), съюзи (и, а, но), частици (ли, не) не отговарят на никакъв въпрос и не са части на изречението. Обикновено изречението се състои от няколко думи. Например Тихият дъжд ромоли навън. Най-важна роля в неговия строеж играят

двете осн. думи: едната означава предмет, за който се говори в изречението, а другата-признак на този предмет. Думите, които означават основния предмет в изречението и неговия призна са главни чати на изречението. Това са подлогът и сказуемото.

Части на изречението, които поясняват главните части или техни пояснения се нар. второстепенни части на изречението. По състав простите изречения са кратки и разширени. Изречение, което има само главни части се нар. кратко. Например Прозорецът скръцна....Отвори се. Изречение, което има и второстепенни части се нар. разширено. С разширяване на изречението околната действителност се отразява по-пълно и по-живо. Изречение, в което е пропусната някоя част , но лесно се разбира се нар. непълно. Например Прозорецът е затворен, а с/у него- цвете. С непълните изречения се избягват излишни повторения и се постига благозвучн и стегната реч. Особен вид непълно изречение е прекъснатото, недоизказано изречение.

Сказуемо. Видове

Сказуемото е главна част на изречението, която “сказва” нещо за подлога. Това е дума, която показва какво подлогът прави или в какво състояние се намира. Например Ученикът чете. Той боледува. Сказуемото е ядро на фразата. Около това ядро се групират другите елементи на фразата. Според сказуемото се определя тяхната ф-я във фразата.

Роля на сказуемото в изречението може да играят:

1.Един глагол. Например Ученикът чете. Глаголната ф-ма може да е проста или сложна (чете, е чел, беше чел), обикновенна или възвратна (мия, мия се), положителна или отрицателна (чета, не чета), въпросителна или повелителна (чета ли, да чета ли). И простата и сложната глаголна ф-ма се смятат за едно сказуемо, което от своя страна се нар. просто сказуемо

2.Два глагола, тясно свързани по смисъл. Обикновено единият от тях е граматикализиран, отчасти десемантизиран, непълнозначен. Такова сказуемо се нар. съставно сказуемо. Непълнозначните глаголи, с които се образува съставно сказуемо са няколко вида:

-глаголи, които показват етап от протичане на действието. Например Започвам да чета. Спирам да чета.

-глаголи, които показват начини на протичане на действието или отношението на говорещия към казаното. Например Трябва да чета.

-две глаголни ф-ми в повелително наклонение. Например Иди купи, иди виж.

3.Три глагола, тясно свързани помежду си по смисъл. Обикновено първите два са граматикализирани, отчасти десемантизирани, непълнозначни. Например Трябва да почна да работя. Сказуемо, което се състои от три глагола, се нарича сложно съставно сказуемо. Сказуемото се съгласува граматически с подлога по лице, число и род.

Подлог и подчинено подложно изречение

Подлогът е главна част на изречението, която означава лицето или предметът, който върши действието. Например Ученикът чете .Подлогът може да означава и лицето и предмета, които изтърпяват действието. Например Ученикът е изпъден от учителя. Подлогът е дума, която означава глаголното лице. Той се открива с въпроса кой- за лице и какво за предмет. Най-често подлогът е същ. име (Ученикът чете), много често е местоимение (Той чете), може да бъде и всяка друга дума, която е субстантивирана. Подлог може да бъде не само отделнадума, но и словосъчетание. Напирмер Българската Народна Банка съобщава. Подчинено подложно изречение играе ролята на подлог на главното изречение. Например Знае се кой го е направил. Подчинените подложни изречения се свързват с главното чрез относителното местоимение който, с въпросителни местоимения и наречия- кой, какъв, какво, чии и др., с подчинителни съюзи **че** и **да**. Има 2 осн. вида подчинени подложни изречения:

1.Изречения със съюзна връзка **който**. Те стоят обикновено пред главното изречение. Например Който се чувства готов да започва.

2. Изречения с други съюзни връзки. Те стоят обикновено след безличен глагол на главното изречение. Например Ясно е какво трябва да направим.

Определение и подчинено определително изречение

Определението спада към именната група на изречението. Определението е дума, която квалифицира, пояснява същ. име в простата изреченска структура. Например Добрият ученик чете. Различават се определение и определяна дума или определяемо. Връзката м/у определението и определяемото е атрибутивна. Определение може да бъде:

-прил.име (добър ученик)

-причастие (минала слава)

-числително име (два етажа)

-същ. име (чаша за вода)

-местотимение (тази чаша)

-наречие (малко багаж)

Съгласувано определение е това, което се съгласува по род и число с определяната дума. Най-често това е прил. име (хубав мъж). Може да бъде още: причастие (минал момент), числително име (един мъж), местоимение (този мъж). Мястото на съгласувното определение е обикновено пред определяемото. В по-специални случаи то може да стои и след определяемото. Несъгласуваното определение е това, което не се съгласува по

орд и число с определяемото. Най-често това е същ. име (сладко от череши).
Определението и определяемото може да се свържат с предлог и без предлог.
Несъгласувано определение може да бъде още: кратко притежатлно местоимение (му, ти, му, ви), наречие (малко плодове). Мястото на несъгласуваното определение е обикновено след определяемото. В редки случаи може да стои и пред него.
Несъгласуваното определение може да означава: принадлежност (чанта на у-ка), предназначение (чаша за вода), материален произход (пръчка от дърво), наличие на нещо (чаша с вино), отсъствие на нещо (село без кучета), частичност (парче от плат), квалификация (спец по компютри), количество (група от у-ци), форма (захар на бучки), място (къща край езерото).

Когато 2 и повече определения се отнасят до едно и също определяемо, те се съгласуват по род и число с него. Например хубавата кожена чанта. Когато две определения се отнасят до еднакви определяеми, то първото определяемо се изпуска, а второто остава в ед.ч. Подчиненото определително изречение пояснява същ. име, показателно или лично местоимение в главното изречение. По функция подчиненото определително изречение е аналогично на определението в простото изречение. Например слушам, говорещия ученик. Няма значение каква роля изпълнява в главното изречение поясняваното същ. име. То може да бъде: подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение. Подчинените определителни изречения се свързват с главното най-често с относителни местоимения които, чийто, какъвто и др. Когато относителното местоимение който се отнася за лице от м.род, то има ф-ми за родителен и дателен падеж. Например Обръщам се към човека когото познавам. По-рядко за връзка на подчинените определителни изречения с главните служат подчинителните съюзи **че** и **да**. Например Получих съобщение, че е заминал. Понякога за връзка на подчинените определителни изречения с главните служат и относителни наречия където, дето, когато и др. Например Имаше време когато не можех да спя. Подчинените определителни изречения отговарят на въпроса кой, какъв и др. Подчиненото определително изречение може да пояснява показателно местоимение. Относителните местоимения които, какъвто се съгласуват по род и число с димата, която поясняват. Подчиненото определително изречение обикновено стои след думата, която пояснява. То може да разкъсва главното изречение. По-рядко то може да стои и в началото на сложното изречение. Относителното местоимение, което служи за връзка на подчиненото определително изречение с главното, обикновено стои непосредствено до думата, която пояснява. Например Това е филмът който ми харесва. То може да бъде и по-отдалечено от думата, която пояснява. Колкото относителното местоимение връзка повече се отдалечава от поясняваната дума, толкова изразът става по-тежък, по-тромав. В писмената реч подчиненото определително изречение се отделя със запетая. Когато подчиненото определително изречение разкъсва главното, то се отделя и от двете страни със запетая. Например Филмът, който гледам, е много интересен. Когато пред относителното местоимение има други думи, които го отдалечават от поясняваната дума, запетаята се пише след поясняваната дума.

Сказуемно определение. Подчинено сказуемно определително изречение

В простите изреченски структури има думи ,които поясняват същ. име не направо, както при обикновеното определение, а посредством сказуемото. Например Кучето е добро. Най-често сказуемото посредник е спомагателния глагол **съм**. Подобно на спомагателния глагол някои други глаголи също са загубили първоначалното лексикално значение и може да служат като спомагателни или като полуспомагателни глаголи. Такива са изглеждам, ставам. Например Той изглежда голям. Тя стана добра. Има обаче глаголи посредници м/у определението и определяемото ,които напълно са запазили своето лексикално значение. Например Тя върви изправена. В тези случаи се говори за сказуемно определение. Тук сказуемното определение е второстепенна част на простото изречение. Сказуемното определение може да пояснява не само подлога , но и допълнението. Сказуемното определение на подлога се нарича първо сказуемно определение, а сказуемното определение на допълнението – второ сказуемно определение. Сказуемното определение може да бъде : същ., прил, причастие, числително, местоимение. По-честосказуемното определение не се членува , но неговото членуване е възможно. Например Той е най-умния. Сказуемното определение прил, причастие и местоимение се съгласува по род и число с подлога или с допълнението. Например Тя отива болна. При употреба на учтива ф-ма сказуемното определение остава в ед. ч. Когато подлогът е название на селище, географско понятие, марка и др. съгласуването става с граматическия им род. Например Колата стана скъпа. Подчиненото сказуемноопределително изречение, аналогично на сказуемното определение, пояснява подлога в главното изречение. То се среща най-често след форми на спомагателния глагол

съм

в главното изречение. Например Те са които ми липсват. Хубавото е, че всички сте тук. Подчинените сказуемноопределителни изречения се свързват с главното с относителните местоимения който ,какъвто, с наречията как, кога, с допълнителните съюзи че, да.

Допълнение. Подчинено допълнително изречение

В простите изреченски структури разширяване може да стане и в посока на сказуемото. Така се създава групата на сказуемото. Дума, която показва обекта на действието, продукта или резултата от действието се нар. допълнение. Например Чета книга. Правя омлет. То е второстепенна част на простото изречение. Функция на допълнение може да изпълнява: същ., прил, числ, кратка ф-ма на местоимение, причастие. Обикновено мястото на допълнението е след сказуемото. Кратките ф-ми на местоименията може да стоят и пред сказуемото. Допълненията може да се членуват. Когато те са от м.род се членуват с кратката ф-ма на определителния член. Допълненията биват пряко и

непряко. Когато действието се упражнява пряко в/у предмета, тогава допълнението е пряко. И връзката м/у сказуемото и допълнението е пряка, без помощта на подлог. Когато действието не засяга пряко предмета, а го засяга непряко, тогава казваме че допълнението е непряко. Връзката м/у сказуемото и непрякото допълнение се осъществява с помощта на подлог. Пряко допълнение имат преходни глаголи. Възможността на такива глаголи да имат пряко допълнение ги характеризира като преходни. Например Чета книга, гледам филм. Когато местоименията допълнения имат падежни ф-ми те са винаги във винителен падеж. Например Гледам него. Гледам го. В бъл.ез. прякото допълнение може да се дублира. Непряко допълнение имат непреходните глаголи. Невъзможността на такива глаголи да имат пряко допълнение ги прави непреходни. Например Излизам от стаята. Когато местоименията непреки допълнения имат падежни ф-ми те са винаги в дателен падеж. Когато непрякото допълнение е падежна ф-ма на местоимение, връзката м/у сказуемото и непрякото допълнение може да бъде предложна е безпредложна. Кратки местоименни непреки допълнения се употребяват и в безлични изрази . Например Спи ми се, мило ми е. В бъл.ез. и непрякото допълнение може да се дублира. Непрякото допълнение се открива чрез въпроси на кого, кому. Когато глаголът е преходен, той може да има едновременно пряко и непряко допълнение. Например Пиша писмо на Иван. Когато глаголът е непреходен той може да има само непряко допълнение. Например Отивам на лекция. Изразяването на прякото и непрякото допълнение невинаги е задължително. Подчиненото допълнително изречение пояснява сказуемото в главното изречение, така както допълнението пояснява сказуемото в простото изречение. Например Аз питам кой ме е търсил. Подчинените допълнителни изречения се свързват с главното с подчинителните съюзи че и да със съюзни думи- въпросителни местоимения , наречия и частици.

По форма подчинените допълнителни изречения биват съобщителни и въпросителни. Съобщителните подчинени допълнителни изречения се свързват с главното изречение с подчинителните съюзи че и да. Например Той искаше да замине на село. Тя каза че е щастлива. Въпросителните подчинени допълнителни изречения се свързват с главното изречение с въпросителни местоимения и наречия и с въпросителната частица ли. Например Тя знае ли какво прави. Въпросителното подчинено допълнително изречение се нар. още непряк или косвен въпрос. Подчиненото допълнително изречение най-често стои след главното. В някои случаи то може да стои и пред него. Подчиненото допълнително изречение се отделя от главното със запетая. Не се пише запетая пред подчинителния съюз да и пред въпросителното подчинено допълнително изречение, ако то стои след главното изречение. Например Тя му каза да почака.

Обстоятелствено пояснение. Подчинено обстоятелствено изречение.

В проатите изреченски структури обстоятелственото пояснение принадлежи към групата на сказуемото. Това е дума, която носи информация за обстоятелствата, в които се извършва действието. Действието протича в някакво време, на някакво място и т.н. Обстоятелственото пояснение е второстепенна част на изречението и пояснява сказуемото откъм време, място и др. Те се откриват чрез въпроси кога, къде и т.н. Обстоятелствено пояснение може да бъде: наречие, същ.име, местоимение, деепричастие, субстантивирано прилагателно, числително име. Обстоятелственото пояснение за време носи информация за времето на извършване на действието. Ф-я на обстоятелствено пояснение за време най-често изпълняват наречията за време. Например Ще дойда утре. Ще дойда някога. Обстоятелствено пояснение за време може да бъде още: същ.име, числително и глагол. Обстоятелственото пояснение за място носи информация за мястото, където се извършва действието. Открива се с въпроси къде, от къде и т.н.

Ф-я на обстоятелствено пояснение за място може да изпълняват наречията за място и същ. имена. Обстоятелственото пояснение за начин носи информация за начина, по който се извършва действието. Открива се с въпроси как, по какъв начин. Обстоятелствено пояснение за начин може да бъде наречие за начин, същ.име, деепричастие. Обстоятелствено пояснение е и думата, която служи за сравнение. Обстоятелственото пояснение за причина носи информация за причината, поради която се извършва действието. Обстоятелственото пояснение за причина може да бъде същ. име, местоимение.

Обстоятелственото пояснение за цел носи информация за целта, поради която се извършва действието. Най-често се изразява със същ. име. Обстоятелственото пояснение за условие носи информация за условие, при което се извършва действието. Например Работа за пари. Обстоятелственото пояснение за изключване носи информация за пренебрегване на нещо при извършване на действието. Обстоятелственото пояснение за количество носи информация за количеството на действието. Например Работа много.

Подчиненото обстоятелствено изречение показва някакво обстоятелство, при което се извършва действието, изразено чрез сказуемото на главното изречение. Това обстоятелство е свързано с начина на действието, времето на действието и др. В зависимост от това различаваме следните видове обстоятелствени изречения.

Подчинено обстоятелствено изречение за начин. То показва как се извършва действието означено със сказуемото на главното изречение и е аналогично на

обстоятелственото пояснение за начин в простото изречение. Например Ние се движехме, без да спираме. Подчинено обстоятелствено изречение за време показва кога се извършва действието, означено със сказуемото в главното изречение. Например те си заминаха, когато приключиха работата. Подчинено обстоятелствено изречение за място показва къде се извършва действието, означено със сказуемото в главното изречение. Например Ще отида където ми видят очите. Подчинено обстоятелственото изречение за количество показва количеството на действието, изразено със сказуемото на главното изречение. Например Работих, колкото да изпълня нормата. Изречението за причина показва причината поради която се извършва действието. Например Чета, защото обичам книги. Изречението за цел показва целта, заради която се извършва действието, това за условие показва условието, при което се извършва действието. Изречение за отстъпване показва обстоятелството, което не може да бъде пречка за извършване на действието. Например Ще работя, въпреки че съм болна.

Сложно съчинено изречение. Видове

Изказните мисли чрез простите изречения в състава на сложното съчинено изречение може да се присъединяват една към друга, да се противопоставят една на друга, да се съпоставят една с друга. От това се определя и названието на самите сложни съчинителни изречения. Те биват: съединителни, противопоставителни и съотносителни. Сложни съчинителни съединителни изречения – в такива сложни изреченски структури простите изречения се присъединяват едно към друго направо или с помощта на съединителни съюзи. Например Всяка сутрин ставам рано, правя палачинки. Чрез такива структури може да се изразяват едновременни или последователни действия. Сложни съчинителни противопоставителни изречения- В тях простите изречения се противопоставят едно на друго с помощта на противопоставителните съюзи а, но, обаче, пък и др.

Сложни съчинителни съотносителни изречения – простите изречения се отнасят едно към друго като се съпоставят, рязделят или изключват. В писмената реч отделните прости изречения в състава на сложно съчинените изречения се отделят с препинателни знаци. Най-честият препинателен знак е запетаята. Със запетая се отделят простите изречения, свързани безсъюзно. Запетая се пише пред съчинителните съюзи. Например Той чете и пише, и рисува. Понякога простите изречения се отделят с точка и запетая, с думеточие и с тире. Това отделяне е по-силно. Например Аз работя – той лежи.

